

О ЖИВОТУ И ЈЕЗИКУ СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ КРАЈЕМ 18. ВЕКА НА ОСНОВУ ЈЕДНОГ РЕЧНИКА

Циљ рада је да се на примеру *Речника малог* (1793) покаже како лексикографска дела могу приказивати слику стварности једног друштва у одређеном времену. На материјалу овог речника извршена је културолошка анализа свакодневног живота Срба у јужној Угарској крајем XVIII века, а затим је анализирана лексика којом су се служили – њено порекло, значење, употреба, лексичка конкуренција. Један од циљева био је и да се та лексика осмотри из данашње перспективе и да се укаже на процесе сужавања, проширивања, мењања, нестајања или опстајања значења лексема кроз време.

Кључне речи: Речник мали, Срби у јужној Угарској, лексика, лексикографија, српски језик.

Речник мали представља један од најстаријих српских речника. Био је омиљени немачко-славеносрпски речник међу Србима који су живели у Хабзбуршкој монархији крајем 18. и почетком 19. века. То се закључује на основу чињенице да је имао више издања (према С. Новаковићу: 1793, 1806, 1814, 1829, 1837), а предмет нашег интересовања јесте прво издање овог речника (из 1793. године). Штампан је у Бечу. На његовим корицама пише да је то речник „славеносербског, валахијског и источних јазиков“.³ Име аутора није забележено.

Речник садржи 104 странице. Обухвата два дела. Први део се састоји од одредница распоређених у 38 тематских група на 73 странице речника. Обрађено је нешто мање од 1500 немачких лексема, којима одговара око 2.500 домаћих еквивалената. То значи да су као превод неких немачких лексема навођени синоними или дублети из рускословенског, односно

¹ rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

² Рад је настао у оквиру пројекта број 178006 *Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене*, који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

³ Све примере у овом раду наводићемо транслитерисано и транскрибовано данашњом српском ћирилицом јер за тему овог истраживања оригиналан начин записивања обрађене лексике није од значаја.

српскословенског језика. Од 73. до 104. странице налази се 16 пригодних разговора, углавном дијалога, којима се на пригодан, учтив и за те прилике очекиван начин позивају гости, нуди им се храна или пиће, честитају празници или напредовање у служби итд.

Речник мали је доживео неколико издања због тога што је био користан. Корисност се огледа у избору тематских група и лексике која је у њима садржана. У питању су најважније тематске групе и фундаментална лексика, тј. лексика за оне предмете, појаве и бића који су сачињавали и обликовали живот појединаца у јужној Угарској на самом крају 18. и почетком 19. века.

I. Културолошка анализа

Тематске групе, а у некој мери и њихов распоред, осликавају кључне тачке живота Срба, њихових обичаја, њиховог свакодневног живота, као и духовности, веровања, погледа на свет. Види се тежња ка уклапању у друштвени систем у Хабзбуршкој монархији, иако уклапање „није било потпуно јер су вера и језик били непремостиве баријере. Припадници српске етнице православне вероисповести нису могли да рачунају на државну службу“ /Поповић и др., 2011: 202/. Касније је тај закон измењен, али се до државне службе тешко долазило. Велики број изадња овог речника указује на то да међу обрађеним речима није било вишка. То су оне речи са којима се живело и које представљају културолошко и језичко огледало српског народа крајем 18. века у јужној Угарској. Управо се у томе и огледа значај овог речника. Он представља школски пример како лексикографски рад може спајати практични, свакодневни живот са научним пописом и лексикографском обрадом реалним животом одабране лексике. Састав речника појављује се, тако, као слика света једног времена. Ево, о којим се тематским групама ради и како су оне распоређене: **1)** О Богу и стварима које се тичу божје службе (82); **2)** О свету и стихијама (65); **3)** О години и годишњим добима (40); **4)** Имена празника (25); **5)** О неким земљама и народима (40); **6)** Море и неке воде (21); **7)** О рудама (12); **8)** О бојама (16); **9)** О баштенским стварима (86); **10)** О птицама (54); **11)** О рибама (17); **12)** О четвороножним животињама (43); **13)** О пузећим животињама (26); **14)** О човеку и његовим удовима (111); **15)** О мушкој одећи (33); **16)** О женској одећи (18); **17)** О учењу (14); **18)** О човековим делатностима (83); **19)** О духовним достојанственицима (12); **20)** О световним достојанственицима (24); **21)** О деловима куће (37); **22)** О домаћинству (24); **23)** Шта се у кухињи налази (48); **24)** Шта се у подруму налази (24); **25)** О простирању астала (8); **26)** О јелу и пићу (30); **27)** О стварима у штали (44); **28)** О граду (46); **29)** Војне титуле (25); **30)** Војна терминологија (76); **31)** Шта се у пољу види (38); **32)** О делатностима које човек обавља својим телом (11); **33)** О казнама и гресима (21); **34)**

О занатима и рукотворцима (43); **35**) О трговини и различитим робама (43); **36**) О човековим фалинкама (69); **37**) О сродству (31); **38**) Наши потомци (23).

Није случајно што је тематска група лексема о Богу на првом месту и што спада међу најбројније. Већ сам тај податак указује на значај религије као везивног елемента и духовног подстицаја за српски народ у јужној Угарској. Ипак, најбогатија група тиче се човека, делова човековог тела, људских активности. Не чуди ни велики број лексема о људским фалинкама, јер бројна истраживања указују на то да су људски недостаци одувек привлачили већу пажњу од квалитета /исп. Драгићевић, 2010: 115–124/. Важна је кућа и њени делови, подрум у којем се чувају пољопривредни производи, храна и пиће, кухиња, обичаји у вези са позивањем гостију и постављањем стола. Тематске групе сведоче и о вези са природом у свакодневном животу – о упућености на башту, поље и њиву, на важност домаћих животиња за свакодневни живот, али и о вези са птицама, рибама и осталим животињама са којима су се сретали. Пошто су многи зависили од пољопривреде, велики значај имале су временске прилике, нарочито непогоде. Посебне лексичке групе одвојене су за црквене и световне великодостојнике (управо тим редом – црквене, па световне), што би могао бити доказ о томе да се власт поштовала. Држало се и до празника, а посебна група посвећена гресима и казнама, јасно говори о томе да се држало до реда и страховало од казне. Од занимања издвајају се занатлије, трговци и војници, па су свим овим занимањима и делатностима на које се односе посвећене посебне тематске групе.

Све ове закључке изукли смо из назива тематских група, њиховог распореда и бројности лексема у њима, а ако се, пак, осмотре тематске групе понаособ, у свакој од њих се открива по један мали одсечак језичке слике света.

Тако се, на пример, из лексичке групе која је посвећена неким земљама и народима може закључити са којим су то народима Срби у јужној Угарској били повезани суседским, трговачким или политичким везама. У тој групи налазе се Аустрија, Србија, Босна, Бугарска, Француска, Ердељ, Грчка, Хрватска, Италија, Каравлашка, Мађарска, Московска, Пољска, Арапска земља, Турска, Татарска итд.

Из групе „О баштенским стварима“ сазнајемо да су се, између осталих, гајиле и следеће биљке: јабука, крушка, шљива, вишња, трешња, дуд, смоква, мушмуле, орах, боб, пасуљ, сочиво, мак, винова лоза, бели и црни лук, цвекла, репа, ротква, диња, лубеница, раж, пшеница, лан, рогоз, кукуруз, сунцокрет, конопља, краставац, ким итд. Од цвећа се гајила ружа (*ружница*), љиљан (*лилија*), крин итд.

Мушкарци су на главама носили шешир, капу или клобук, кошуљу са *таџлијама* (манжетнама), око врата *пошу* (оковратник), *камизол* (прслуче),

доламу (врста горњег капута), а на доњем делу тела: гаће, чакшире, на ногама свилене или вунене *штринфе* (чарапе) и ципеле. Обавезан део мушког стила чинили су и *цепни сат, прстен, бурнутица, табакера*. Мушка гардероба украшавана је пантљикама, перјем, дугметима, чипком. Из овог описа јасно је колико се гардероба Срба у јужној Угарској разликовала од гардербе Срба у Турској.

Да је жена била у подређеном положају у односу на мушкарца, види се у *Речнику малом*. Мушкој одећи посвећено је 33 одреднице, а женској – 18 (дакле, упола мање). Дискриминација је још упечатљивија када се узме у обзир да се међу тих 18 обрађених лексема налазе и оне које не означавају женску гардеробу, већ инструменте за шивење – *конци, пређа, преслица, вретено, маказе, прести, шити, вести*. Од женске гардеробе издвојени су следећи делови: *капа, марама за врат, прслук, сукња, кецеља, прегача и подвезе*, а од накита: *низ бисера, златни ланац и минђуше*.⁴

Списак духовних достојанственика открива живот православаца у католичкој средини, па су обрађени и *папа* (на првом месту), *кардинал*, али и *патријарх, архиепископ, владика* итд. Световни достојанственици указују на угарско државно и друштвено уређење: *гроф, барон, немеш* (племић, витез), *фириш* (кнез), *херцог* (војвода) итд.

У кухињи се, између осталог, користило и *оцило, мех, ватраљ, вериге, бакрач, котао, аван, сито, решето, ибрик за кафу, ибрик за теј, наћве, корито, чабар за воду*. Постојали су калајни, дрвени, па чак и сламени тањира (што сазнајемо из групе лексема у вези са постављањем стола).

У подруму се чувала бурад за вино, па се тако издваја: *ардов* (велико буре), *буре, каца, чабар, вино* (старо и ново) итд.

Јела се јача храна од оне коју данас конзумирамо. У тематској групи о јелу налазе се и следеће лексеме: *кисео купус са сланином, черек, плеће, груди, кук, бут, дивјачина, зец, говедина, срнећи черек, голубићи, чорба са резанцима, чорба са пиринчем*.

Међу занатима и занатлијама има и оних који данас више углавном не постоје: *ципелар, чешљар, ћурчија, гвожђар, кулунија, колар, воденичар,*

⁴ Одећа је у то време била „израз колективног идентитета, а не личног укуса, а индивидуално и приватно у одевању сведено је на амбицију појединца да достигне или одржи жељени друштвени статус” /Поповић и др., 2011: 212/. „Одевање сваког појединца, посебно у јавном простору, било је унапред одређено. Непоштовање утврђених норми сматрано је кршењем установљених друштвених правила и подлегало је санкцијама” /Поповић и др., 2011: 209/. Тек у 19. веку појављује се мода. У одећи српске етнице у Хабзбуршкој монархији „на посебној су цени биле бунде, а носили су их и мушкарци и жене. Понекад су биле начињене од самуровине и са сребрним дугметима. Провинцијално племство се облачило по узору на угарско, што се види на њиховим портретима. На глави су носили шешире с пером, око појаса раскошне сребрне појасеве, а на ногама чизме, које су сматране племићким статусним обележјем. Граничарско војничко племство носило је униформе, а богати представници грађанског сталеза одећу шивену према тадашњим бечким узорима” /Поповић и др., 2011: 214/.

спетар (= *корпар*), *лончар*, *сабљар*, *сапунџија*, *свилоткач*, *ужар*, *ткач*, *седлар* итд.⁵

У тематској групи о трговини сазнајемо да су се активно користиле мере као што су *палац*, *педаљ*, *коракљај*. Тежина се мерила *кантаром*, а за мерење дужине користио се и *риф* (стара угарска мера за дужину, 70 cm). За шивење гардеробе куповала се *кадифа*, *чоха*, *гајтани*, *сукно*, *убељено платно*.

Боловало се од *бедро-чреслобоље*, *леђобоље*, *кукобоље*, *грлобоље*, *ср-добоље*, *безумствованија*, а владала је и *суха болест* и *воденаја болест*.

Жеља српског живља да се уклопи у друштвени систем Хабзбуршке монархије посебно се види кроз 16 пригодних разговора којима се *Речник мали* завршава. Изразито китњастим језиком, претерано учтивим и понизним, Срби уче како да на немачком језику позову некога (очигледно племића мађарског или немачког порекла) на ручак или у шетњу, како да се понашају када дођу некоме у кућу, како да некоме честитају унапређење или Нову годину, како да се учтиво поздраве на улици уз крагак, куртоазан разговор. Највише се пажње посвећује доласку гостију на ручак, распоређивању гостију за столом, нуђењу храном и пићем, учтивим задржавањем гостију да што дуже остану за столом. Из самих ових тема јасно је колико је било битно угостити хабзбуршко племство, одржавати куртоазне односе с њима и надати се некој помоћи од њих. Из те претеране учтивости (која се граничи са полтронством) наслућује се китњаста, барокна дух времена, али и очигледан другоразредни статус Срба у Монархији. Као примере навешћемо два пригодна разговора. Ови замишљени дијалози као позоришне представе цртају време, обичаје и људе боље и реалније него историјски списи.

Девети комплемент

Госте к седенију принуђавати (посађивати)

- Господине Советниче! Изволте не одрећи се овде сести (посадити се).
 - Ви ћете ме утешити ако ме с тим поштедити.
 - Ми се нећемо свађати.
 - Молим покорњејше узмите ово место.
 - Ја нећу то никако учинити. Ја седим овде врло добро.
 - Али онде можете много бољше седети.
 - Оппростити дакле господине ја ћу себи место овде узети. А Ви изволте онде посадити се.

- Господине! Седните без церемоније. Округли астал нејма прваго (началнаго) места. А к тому Ви ћете свагда оно место где ћете сести началное учинити. Дај да не губимо време с церемонијама, јело ће се охладити.

⁵ Трговачко-занатлијски цехови су у то прединдустријско доба били економска окосница друштва /Поповић и др., 2011: 202/.

Дванаести комплемент
При окончању обеда

А. Моја господо! Изволте ми опростити што сам вам тако злочесту част предложио. Други ћу пут наредити да се имате болше дочекати.

Б. Ово дочекање ест изванредно било.

В. У тому није ништа фалило.

Г. Вам Господине није баш от потребе извињавати се будући да се мно-го више нам пристоји Вам за свако поштење које сте изволили нам показати лепо благодарити.

Д. Доиста моја Господо! Ви можете у тому сигурни (обнадеждени) бити да се ми врло радујемо што смо Вас видели: само молим изволте ово злочесто подворење драговољно примити.

Г. Ја сам цело застиђен вас слушајући што тако говорите. Захваљујем Господине! За Вашу славну част (трактацију) и препоручујем себе Вашој склоности.

II. Лексичка анализа

Лексика обрађена у *Речнику малом* намењена је грађанству које није лингвистички образовано. То је лексика која се свакодневно могла чути на улицама и по кућама. Циљ аутора није био да у *Речнику* протежира славен-низме или народну лексику, нити било коју другу. Циљ је био да се одабрана немачка лексика преведе на језик којим се служило српско становништво и који је оно заиста разумело и користило. Дакле, у *Речнику малом* фиксира се лексичка реалност. А та реалност веома је узбуркана, динамична, узбудљива. Користила се славеносрпска лексика, која је проткана русизми-ма и црквенословенизмима, народна лексика, германизми, хунгаризми, тур-цизми, романизми, грецизми. Лексика сабрана у овом речнику представља збирку позајмљеница из скоро свих језика који су кроз историју изразитије утицали на српски народни и књижевни језик. „Део српског народа који се крајем 17. века нашао у границама Хабзбуршке монархије суочио се с раз-рађеном цивилизацијом препуном појава и појмова нових за Србе [...] 18. век је донео преокрет у развоју српске лексике. То је раздобље кад је почео, и у великој мери се извршио, процес европеизације „горњег слоја“ лексич-ког фонда. Додуше, друштвени и географски домаћај новог наноса задуго је остао врло ограничен. Нове речи биле су махом одомаћене само у уском кругу просвећених људи, и то углавном међу Србима у Аустрији. У језику главнине српског народа, турцизми су и даље господарили сфером цивили-зационе лексике“ /Ивић и Младеновић, 1986: 100–103/.

Позајмљенице⁶

Турски: *шафран*, *бадем*, *мушмула*, *кестен*, *шептелија* (= *шефтелија*), *пастрмка*, *поша* (оковратник); *долама* (врста горњег капута); *чакшире* (панталоне), *папуче*, *жеп* (= *џеп*), *бурнутица* (= *бурмутица*), *сат*, *зобун*, *зубун* (прслук), *маказе*, *басамак* (степеник), *пенџер*, *авлија*, *фуруна*, *мермер*, *креч*, *ћерепица* (кровна цигла), *оџак*, *чекмеже* (каса, ковчег, кутија); *чаршав*, *душек*, *мумаказ* (маказе), *сандук*, *долаф* (= *долап*), *бакрач*, *иренда* (ренде), *аван*, *тенџера* (*тенџера*, дубока бакарна посуда), *чанак*, *ибрик*⁷, *шербет*, *пешкир*, *чорба*, *черек* (четвртина), *бут*, *чултар* (покровац, ћебе за коње), *кубуре*, *кајаси*, *улар*, *узенџије*, *хајгир*, *хат*, *дорат*, *бедем*, *ћуприја* (преко грч), *капија*, *сокак*, *пазар*, *лагумџија* (минер), *кумбара*, *топ*, *фитиљ*, *кундак*, *чиџија* (клин), *тане*, *барут*, *фишек*, *сачма*, *сукија*, *берберин* (преко ит), *ћурчија*, *кулунџија* (*кујунџија*), *терџија*, *сепетар* (корпар), *сапунџија*, *саџија*, *угурсуз*, *хеспан* (роба), *пазарити*, *вересија*, *скерлет* (боја гримиз; одело од чоје те боје), *кадифа*, *чоха*, *тераџије*, *ћорав*, *ћелав*.

Очигледно је да је утицај турског језика на српски био и даље снажан након доласка Срба на територију Хабзбуршке монархије. Турцизми преовлађују у односу на све остале позајмљенице у многим тематским групама. Према подацима које износи М. Ђинђић у својој докторској дисертацији /Ђинђић, 2013: 97–98/, у књижевном језику преддуковског периода (од 1660. до 1817. године) у највећем броју тематских група преовлађавали су турцизми: занати, занимања, покућство, кулинарство, одећа и тканине, накит и украсни предмети, боје, аграрне културе, домаће животиње. Све се то потврђује и у невеликом корпусу *Речника малог*. И у савременом српском језику, показује темељно истраживање М. Ђинђић /2013: 96/, турцизми су извршили најснажнији утицај у следећим пољима: јело, пиће; биљке; вршиоци радње, занимање, занати; кућа, покућство, окућница, грађевински објекти.

Немачки: *итринфе*, *итринфле* (чарапе), *пантофле*, *таџије* (манжетне); *пантљика*, *фиришт* (кнез); *фириштиња*, *фиришкиња* (кнегиња); *херцог* (војвода); *херцогинја* (војвоткиња); *гроф*, *грофица*, *цигла* (преко лат), *теј* (чај), *земичка*, *итала*, *италог*, *солдат* (преко итал), *рајтар* (коњаник)⁸, *мајур* (салаш), *молер*.

⁶ Порекло речи у овом делу рада проверавано је у следећим речницима: Михајловић, 1972; 1974; Стијовић, 1992; Клајн и Шипка, 2007.

⁷ У *Речнику малом* стоји *ибрик за кафу*, *ибрик за теј*. Конструкција се састоји из турцизма *ибрик* и германизма *теј*. Пример показује како су два језика утицала да би одређена предметност добила свој јединствени назив који се састоји из више речи.

⁸ Богатство културолошких и језичких утицаја види се кроз називе за коњаника: *коњик*, *катана* (мађ), *рајтар* (нем), *драгуњ*, *драгон* (фр). Све ове лексеме су обрађене као посебне одреднице, што можда значи да међу коњаницима има разлике.

Испоставило да германизми обрађени у *Речнику малом* у потпуности потврђују тезу П. Ивића и А. Младеновића /1986: 101/ да постоје три лексичке области у којима је утицај немачког језика био нарочито снажан (што показују текстови са почетка 18. века): 1) војска са својим устројством (*гемајнер, фелдмаршал, шанац, штаб*); 2) друштвени поредак (*паор, пургер, ритер, гроф*); 3) материјална култура и занатство (*плек, штоф, шнала, флека, флаша*). „Често су узимане речи за појмове који Србима у суштини нису били непознати и за које су они имали домаће или турске изразе. То се нарочито добро може пратити у терминологији занатства или у називима предмета који се купују од трговаца“ /Ивић и Младеновић, 1986: 101/.⁹ Аутори с правом примећују да већина немачких речи из области војне терминологије и друштвеног уређења није надживела аустријску владавину.

МАЂАРСКИ: *ципеле, чипка, немеш* (племић, властелин), *соба* (преко нем), *астал* (преко слов), *тањир, ардов* (велико буре, бачва), *аковче* (ведро), *хам* (коњска опрема), *вашар, болта* (продавница), *катана* (коњаник), *стражамештер* (заповедник страже)¹⁰, *варош, гомбар* (дугметар), *хегедуш* (виолиниста), *кочијаш, сабов* (кројач), *риф* (*рифом мерити* – стара угарска мера за дужину, око 70 цм).

Према Ивићу и Младеновићу /1986: 103/, хунгаризми се најчешће тичу материјалне културе, ређе друштвених односа и управног система.

ФРАНЦУСКИ: *камизол* (прслуче); *кавалир, кавалер* (коњаник; витез); *драгуњ* (*драгон*, коњаник), *тамбур* (добошар), *пасош*.

Француске позајмљенице из 18. века, како запажају Ивић и Младеновић /1986: 101–102/, најгушће су концентрисане у војној терминологији (*каплар, мајор, генерал, дезертер, гарнизон*), али и у другим областима (*бал, банкет, дама, пардон*). Ове чињенице потврђују се и у *Речнику малом*. Сумирајући досадашња истраживања о галицизмима, А. Милановић /2014: 339/ констатује да је све до 18. века француски лексички утицај био слаб и одвијао се посредно, преко немачког, италијанског и руског језика, а да постаје директан и снажан у другој половини 18. века, када се све више преводе дела из француске књижевности.

ГРЧКИ: *крин, моруна, мустаћи, глотати, ћилит* (= *катанац*, грч. *кључ*); *ћилит* (= *катанац*, грч. *кључ*); *монах, парох, игуман, епископ, комињ* (*камин*), *трапеза* (= *сто*), *икона, самар, кандило, зуграф* (живописац, фрескосликар), *типограф, друм, ћушка*.

Према речима Ивића и Младеновића /1986: 102/, поред већ добро интегрисаних грчких речи (*друм, хартија*), пред крај 18. века, у српски језик

⁹ А. Милановић (2014) показује како неговање позајмљеница и када нису неопходне има своје оправдање у потреби писача да их користе као стилско средство. Он показује како Ј. Игњатовић у својим *Мемоарима* користи хунгаризме и турцизме као стилско средство за дочаравање локалног колорита, али и да се помоћу њих изрази пејоративност.

¹⁰ Лексема *стражамештер* представља хибрид српске именице *стража* и мађарске *мештер* (која потиче из немачког).

продиру речи које припадају речничком благу европске цивилизације. Ове речи долазе у српски преко немачког. Многе од њих нису постојале ни у старогрчком, ни у новогрчком, већ су сковане у западној Европи као термини.

Латински: *бресква, цесар, нотарош, палата, профуз* (тамничар), *чајка* (шајка).

Иако у *Речнику малом* нема много латинизама, било их је у административној терминологији (*датум, декрет, инвентар, информација*). Срби су их преузимали из немачког језика или директно из латинског, који је био званични језик у земљама под угарском круном, док је у војсци службени језик био немачки /Ивић и Младеновић, 1986: 102/.

Италијански: *табакера, каштиговати, кујна, ормар, бокал, боца, салвета, пиштољ*¹¹, *инфантерија* (пешадија), *баталија* (битка), *кумпанија, компанија* (чета), *капларија* (од *каплар*), *штампар*.

Италијанске речи долазиле су Србима из више извора: 1) из немачког; 2) директно из италијанског на јадранском приморју, а затим су се шириле кроз дијалекте преко промета, трговине и миграција /Ивић и Младеновић, 1986: 102/.

Руски: *ненавидети, стена* (зид), *девица* (девојчица), *вожд* (цсл), *полк, војна, сраженије* (битка), *лес* (шума), *сапожар* (обућар), *несчастије*.

Тешко је прецизно утврдити које од наведених и многих овде ненаведених лексема потичу директно из руског, а које из црквенословенског. Ипак, руски утицај био је огроман и свакако много већи него што се може назрети из овог кратког списка. Пошто је руски језик још од времена Петра Великог био врло отворен за стране утицаје, многе лексеме из европских језика српски је преузео преко руског /Ивић и Младеновић, 1986: 103/.

Контактни синоними

Посебну занимљивост чине тзв. *контактни синоними*¹². Наиме, на неким местима, аутор у загради, или без ње, наводи синоним лексеме за коју се одлучио као основну преведеницу. Реч у загради је конкурентска лексема која се, вероватно, ређе могла чути, али је и она била у живој употреби. Тако, листајући овај речник, дознајемо понешто и о лексичкој конкуренцији, јер лексеме у загради представљају синониме који су у експанзији

¹¹ За некога ко се не бави наоружањем *пиштољ* (итал) и *кубуре* (тур) могле би бити синонимичне лексеме. Међутим, у *Речнику малом* ове две лексеме се дају као одвојене одреднице у оквиру исте тематске групе, што јасно сугерише да није сваки пиштољ био кубура, а ни обрнуто. Исто тако, *гостионица* се оваја од *крчме* и *виџауза* (који су дати као синоними), што би требало да значи да *гостионица* није била исто што и *крчма*. И у томе је значај овог речника – јасно сугерише кориснику који су се предмети могли подвести под један, а који су третирано као одвојени.

¹² О терминима *контактни синоним* и *контактолошки синоним* исп. Ајдуковић /2012: 28–42/.

(неологизме), или оне који полако узмичу (будући архаизми). Лексикологу оваква слика пружа могућност да испитује лексичка превирања крајем 18. века. Закључак је да у „српском језику 17. и 18. века процеси позаимања и процеси борбе против позаимања на лексичком плану теку напоредо, али не са подједнаким успехом и интензитетом“ /Ристић, 1996: 254/. Тако, С. Ристић примећује да у Михајловићевој *Грађи за речник страних речи у предвуковском периоду* има 148 страних лексема које припадају тематској групи *покућство*, док у Михајловићевим *Посрбцима од Орфелина до Вука* има 147 лексема из области *покућства*. Дакле, број је практично уједначен. Та стална конкуренција између домаћег и страног у лексичком фонду (или између страног и страног) врло очито се може истраживати кроз синониме дате у *Речнику малом*. Како каже А. Милановић /2014: 352/, током 18. и 19. века контактни синоними били су уобичајена лексичка појава у текстовима писаним различитим стиловима: правним, новинарским, па и књижевно-уметничким. Зато и не чуди њихова употреба у речницима.¹³

СЛАВЕНИЗМИ. У овој групи налазе се лексички парови или групе у којима бар једна лексема спада у славенизме: *творац (создатељ); свет (мир); месец (луна); наводненије (потоп); трес земљи (тресеније); киша (дожд); грло, гортан; одејаније, хаљина; писмо, писаније; осетити – оштитати – чувствовати; спешити – итити; крепост – твердина (тврђава), војска – полки, рат – војна – брањ; пораженије – побијеније – изгубљење; шума – лес; согрешеније – преступљеније; враж – чародеј – волшебник; богохулник – блјадословец; издајник – изменик – предатељ; несрећа – несчастије; срећа – счастије; полуђење – безумствованије – неистовство; печал – сетованије; дшти – кћи; брак – супружество.*

Иако у наслову овог речника стоји да је то и славеносрпски речник, у њему нема превише славенизама. Преовлађују у пригодним разговорима зато што су они писани да делују књишки, учено, донекле „преваспитано“. У самом Речнику обрађене су речи које су се могле чути у усменој комуникацији и које су служиле као испомоћ да би се свакодневни живот могао одвијати.

ГРЕЦИЗМИ: *мустаће – бркови; гутати – глотати.*

ЛАТИНИЗМИ: *кесар – цесар – цар; кесарица – цесарица – царица; чајка (шајка) – лађа.*

ТУРЦИЗМИ: *бунар – источник; фуруна – пећ; покривач – јорган; лжица – кашика; пешкир – ручник¹⁴; стража – карауљ, рачунџија – хесапџија (есапџија).*

¹³ Ове синониме треба разликовати од оних који се појављују у савременој лексикографији. Данас се подразумева да се квалитетна дефиниција састоји из описног и синонимског дела (који садржи по неколико синонима). Постоје и синонимске дефиниције које се састоје из синонимског низа. У *Речнику малом* не користе се разрађене лексикографске процедуре. Синоними се наводе тамо где су потребни, искључиво из практичних разлога.

¹⁴ Чак и ако се, упоредо са страном лексемом, користи њен синоним словенског порекла, не подразумева се да ће домаће лексеме надживети позајмљенице. То нам показују парови

ГЕРМАНИЗМИ: *крчма* – *вирцауз* (виртсхауз); *оберштер* – *пуковник*; *оберштајтнант* – *потпуковник*; *мајор* – *обершвахтмајстер*; *лајтнант* – *хаднад* (потпоручник).

РОМАНИЗМИ: *тамбур*(фр) – *бубњар*; *мари* (фр) – *поход*; *коњици* – *кавалерија* (фр); *пеџаци* – *пехота* – *инфантерија* (ит); *кумпанија* (ит) – *сотња* (чета).

ВИШЕ ЈЕЗИКА: *зид* – *стена* (рус) – *дувар* (тур); *астал* (мађ) – *трапеза* (грч); *оцило* (лат) – *челик* (тур); *бибер* (тур) – *папар* (лат), *сирће* (тур) – *оцат* (лат); *чаршав* (*астални*) (тур) – *трапезник* (грч)¹⁵; *пијаца* (итал) – *торжиште* (слав), *вашар* (мађ) – *пазар* (тур), *болта* (мађ) – *дућан* (тур); *барјактар* (тур) – *прапорштик* (нем); *војска* – *војинство* (слав) – *солдати* (нем); *бој* – *битва* – *сраженије* (слав) – *баталија* (ит); *регемент*, *регимента* (нем. преко франц) – *полк* (слав); *баишчар* (тур) – *садовник* (слав); *чизмар* (тур) – *ципелар* (мађ) – *сапожник* (рус)¹⁶; *котлар* – *медник* (рус) – *казанџија* (тур); *терзија* (тур) – *сабов* (мађ); *штампар* (ит) – *типограф* (грч) – *печатник*.

ЈОШ СИНОНИМА РАЗЛИЧИТОГ ПОРЕКЛА. *Бог* = *Један једини Бог*; *Вечни Отац*; *Свемогући*, *Творац* (*Создаатељ*); *Искупиатељ*, *Спаситељ*, *Избавитељ*; *Спаситељ*, *Блажитељ*; *Посредственик*, *Помиритељ*; *Утешитељ*; *Хранитељ*. *Ђаво* = *диавол*, *бес*, *враг*; *сатана*. *Залазак Сунца* = *захожденије*, *запад Солнца*; *Кревет*, *постеља*, *одар*¹⁷. *Узглавник*, *подглавник*, *перина*¹⁸. *Огледало*, *зрцало*¹⁹. *Ватра*, *огањ*²⁰. *Пењача*²¹, *кашиказа* *пену*. *Тавница*, *темница*,

лжџица – *кашика* и *пешкир* – *ручник*. Иако су се крајем 18. века позајмљеница и домаћа реч користиле упоредо, турцизми су надживели лексеме домаћег порекла.

¹⁵ Именица *трапезник* (*чаршав*) показује како су неке данас непостојеће лексеме, као што је *трапеза* (*сто*), развијале и деривационо гнездо, чији чланови углавном такође нису очувани, осим лексема *трпеза*, *трпезарија*.

¹⁶ Занимљиво је да се *обућар* називао називима из турског, мађарског и руског језика, а да ниједан од тих назива није опстао до данас.

¹⁷ Данас *одар* може бити лежај само за мртвог човека. Лексема показује како се значењима неких лексема временом сужава опсег употребе.

¹⁸ Занимљиво је да нема лексеме *јастук*. *Перина* данас означава *покривач* од перја, а не *јастук*. Лексема показује како се значење неких лексема мења, али остаје у истој тематској групи.

¹⁹ Из данашње перспективе, *зрцало* је кроатизам. Ова лексема је још један пример за лексеме које се данас сматрају хрватским, јер нису очуване у савременом српском језику, а јесу у савременом хрватском. Таква је и лексема *пуница*, која је такође забележена у овом речнику.

²⁰ Лексема *огањ* данас полако прелази у архаизме. Понекад се користи са свечаном конотацијом или у метафоричном значењу (*огањ живота*). Пример показује како се синоними временом семантички удаљавају, разједначавају.

²¹ *Пењача* данас више не постоји иако има прозирну творбenu структуру. Вероватно ју је заменио *миксер*. Лексема показује утицај развоја технике и технологије који изазива промене у лексичком систему.

узилиште²². Добровољник, самовољник, својевољник (= добровољац). Укрепити се, опочити, одохнути, оданути. Ободрити се, ојуначити се. Планина, гора. Певати, појати²³. Пустахија²⁴, разбојник. Помаман, свиреп, бесан. Грозница, тресавица. Младожења, жених. Млада, невеста.

Примери за контактне синониме из пригодних разговора

- Како на дому (код куће) Господине?
- Ја захваљујем (благодарим) Господине, за такое Ваше добро жељаније. Бог да сачува (сохранил) сву Вашу фамилију (род) у добром здрављу.
- Чините дакле што је Вам угодно (што Вам драго).
- Моја дела нису баш тако нужна (од потребе). Ја у ова три дана нисам из куће изишао и врло се радујем што Вас код мене (код себе) видим.
- Видећи ја господине да се време тако пријатно и красно показало јесам к Вам дошао намерен Вас упитати? Не извољевате ли и Ви на шпацир (шетање) изићи? (прошетати се)
- Хоћу се Вам покорити (Вас послушати).
- Округли астал нејма перваго (началнаго) места.
- Ја сам онога прогнао, који мене јест пређе гнао (терао).
- Господине, Ви не имате узрока благодарити (захваљивати).
- Доиста моја Господо! Ви можете у тому сигурни (обнадеждени) бити да се ми врло радујемо што смо Вас видели.
- Господине! Смем ли ја Вам ову бурнутицу даровати (поклонити)? Она јест (стојит) на Вашу службу.
- Ја не смем такви лепи дар одбити, будући да из таквих врских рукама доходит; ја сам Вам господине за то врло обвезан (благодаран).
- Мени ће продужење (продолженије, трајање) Вашег пријатељства најпријатенјшиј дар бити.
- Всемогућство Божије да сачува (сохранил) Вас у совершеном здрављу и дарује Вам сваку саможељаемују срећу (благополучије).
- Будите, Господине, обнадеждени (сигурни) да ја хоћу свагда Ваш покорни слуга остати.

Закључци истраживања. Основни закључак овог истраживања јесте да *Речник мали* представља лингвистичко и културолошко огледало Срба у

²² Необична је лексема *узилиште* (*узићи* – *доћи навише*, *попети се*, РМС), сугерише да се у тамницу морало пењати, што је необично.

²³ *Појати се* данас користи само за извођење црквених песама или, стилски маркирано, за певање птица. И овај пример показује мењање значења једног од синонима (у овом случају сужавање) да би се остварила језичка економија.

²⁴ *Пустахија* је именица настала од домаћег придева *пуст* и турског суфикса *-ахија*.

јужној Угарској пред крај 18. века. Значај истраживања овог речника огледа се у чињеници да је то један од најпоузданијих приступа усменој комуникацији тога доба јер речник садржи лексику која је била потребна да би се водио свакодневни живот, а његова репрезентативност у том смислу потврђује се кроз чињеницу да је имао неколико издања.

Културолошка анализа обрађене лексике омогућила је увид у начин живота Срба с краја 18. века – како су се хранили и и облачили, којим су се занимањима бавили, каквим су мерама мерили, како су уређивали своје куће, како су позивали госте, распоређивали их за столом, послуживали их храном, како се честитало, како су се водили куртоазни разговори приликом случајног сусрета на улици итд.

Лексичка анализа омогућила нам је увид у лексику различитог порекла која се тада користила. Осим народне лексике, ту су турцизми, славенизми, германизми, хунгаризми, галицизми, италијанизми, латинизми, грцизми. Иако је грађа малобројна, па извођење прецизних закључака није могуће, изненађује врлики број турцизама и не тако велики број германизама и хунгаризама.

Истраживање је указало на многе лексичке занимљивости, посебно када се грађа осмотри из данашње перспективе:

- Пажњу, тако, привлаче немачке речи које су означавале војне чинове и друштвене титуле, а које су постојале у српском језику само у периоду док су живели у Хабзбуршкој монархији. У питању је привремена лексика, у потпуности друштвено и културолошки условљена.

- Многе латинске речи улазиле су у српски преко француског и немачког, а многе француске преко италијанског, немачког и руског – необична је судбина лексема које путују из једног језика у други преко неког трећег.

- Необични су спојеви двеју речи различитог порекла који су се заједно укомпоновали да би именовали одређену предметност, нпр. *ибрик* (турцизам) и *теј* (германизам) искоришћени су за *ибрик за теј*.

- За неке предметности је, пак, постојало много назива из различитих језика. Тако се за *коњаника* користе следећи називи: *коњик*, *катана* (мађ), *рајтар* (нем), *драгуњ*, *драгон* (фр).

- Необичне спојеве представљају и хибриди, као што је, на пример, лексема *стражамештер*, која је хибрид између српске именице *стража* и мађарске *мештер* (која потиче из немачког); *пустахија* је именица настала од домаћег придева *пуст* и турског суфикса *-ахија*.

- Чак и ако се упоредо са страном лексемом користи њен синоним словенског порекла, не подразумева се да ће домаће лексеме надживети позајмљенице. То нам показују парови *лжица* – *кашика* и *пешкир* – *ручник*. Иако су се крајем 18. века позајмљеница и домаћа реч користиле упоредо, турцизми су надживели лексеме домаћег порекла.

- Именица *трапезник* (*чаршав*) показује како су неке данас непостојеће лексеме као што је *трапеза* (*сто*) развијале и деривационо гнездо, чији чланови углавном такође нису очувани, осим лексема *трпеза*, *трпезарија*.

- Неке лексеме су имале синониме који потичу из различитих језика, а да се ниједан од њих није задржао до данас. *Обућар* се, тако, именовано називима из турског, мађарског и руског језика (*чизмар* (тур) – *ципелар* (мађ) – *сапожник* (рус)), а ниједан од њих више не користимо.

- Лексема *одар* која данас може бити лежај само за мртвог човека, а у 18. веку то је могао бити лежај и за живог човека, показује како се значењима неких лексема временом сужава опсег употребе.

- Лексема *перина* данас означава *покривач* од перја, а у Речнику означава *јастук*. Овај пример указује на чињеницу да се значење неких лексема мења, али остаје у истој тематској групи.

- Из данашње перспективе, *зрцало* је кроатизам. Ова лексема је још један пример за лексеме које се данас сматрају хрватским, јер нису очуване у савременом српском језику, а јесу у савременом хрватском. Таква је и лексема *пуница*, која је такође забележена у овом речнику.

- Лексема *огањ* данас полако прелази у архаизме. Понекад се користи са свечаном конотацијом или у метафоричном значењу (*огањ живота*). Пример показује како се синоними временом семантички удаљавају, разједначавају.

- *Пењача* данас више не постоји, иако има прозирну творбену структуру. Вероватно ју је заменио *миксер*. Лексема показује утицај развоја технике и технологије који изазива промене у лексичком систему.

Многа питања која отвара анализа *Речника малог* остају отворена. Посебно би било корисно и занимљиво испитивати лексику чија су значења метафорична или метонимијска, нпр. *глухо доба* за касну ноћ, необични називи за боје: *вишновита*, *кармажинска*, *ружична*, *пепељава*, *бисерна*; метонимија за количину *воз сена* итд. Осим тога, знатно детаљнију пажњу заслужује лингвокултуролошка анализа пригодних разговора на крају речника. О томе у неким следећим истраживањима.

Литература

- Ајдуковић, 2012: Јован Ајдуковић, *Радови из лингвистичке контактологије*. Београд: Фото Футура.
- Дамјановић и др., 2009: Stjepan Damjanović, Ivan Jurčević, Tanja Kuštović, Boris Kuzmić, Milica Lukić, Mateo Žagar, *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, drugo izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Драгићевић, 2010: Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ђинђић, 2013: Марија Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

- Ивић и Младеновић, 1986: Павле Ивић и Александар Младеновић, Продирање западноевропске лексике, у: Р. Веселиновић, П. Ивић, А. Младеновић, М. Пантић, М. Павић, Д. Медаковић, Н. Гавриловић, *Историја српског народа*, четврта књига, други том, *Срби у XVIII веку*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Клајн и Шипка, 2007: Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Милановић, 2014: Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет.
- Милановић, 2014б: Александар Милановић, *Стилистички аспект позајмљеница у Мемоарима Јакова Игњатовића. Научни састанак слависта у Вукове дане* 43/1, 193–205.
- Михајловић, 1972: Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, I том (А – Љ). Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Михајловић, 1974: Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, II том (М – Ш). Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Младеновић, 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине.
- Новаковић, 1869: Стојан Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*. Београд: Српско учено друштво.
- Поповић и др., 2011: Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд: Слио.
- Ристић, 1996: Стана Ристић, *Лексика покућства страног порекла у речницима предвуковског времена*. Суботица – Београд: *О лексичким позајмљеницама*, зборник радова, главни уредник Јудита Планкош, 253–269.
- Стијовић, 1992: Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Rajna Dragicevic

ON LIFE AND LANGUAGE OF SERBS IN HABSBUrg MONARCHY AT THE END OF 18 CENTURY BASED ON A DICTIONARY

(Summary)

The aim of this paper is to take on the case of *Recnik Mali*(1793) and show that lexicographical work can display an image of reality of a society at a given time. A cultural analysis of the everyday life of Serbs in southern Hungary at the

end of the eighteenth century was made based on this dictionary, and also the lexicon which were used at the time is analyzed, its origins, meaning, usage, and lexical competition. One of the aims was to observe the lexicon from today's perspective and to draw attention to the process of narrowing, widening, alteration, disappearance or survival of the meanings of lexemes in time.

Key words: loanword, lexical borrowing, Serbian language, Serbian dialects, lexicology, lexical contactology.